

Vol II Issue IV Oct 2012

Impact Factor : 0.1870

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidisciplinary
Research Journal

Golden Research

Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय परिस्थिती : एक आढावा

Nirmal D. Bhalerao¹ and Lata D. Dhene²
Research Guide¹, Research Student²
Department of Economics, Abasaheb Garware College, Pune

सारांश :

सार्वजनिक वित्त व्यवहार किंवा राजस्व हा आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील अभ्यासाचा अत्यंत महत्वपूर्ण विषय आहे. 'कल्याणकारी राज्य' या संकल्पनेच्या उदयानंतर राजस्वाच्या कक्षा रुंदावल्या व भारतासारख्या देशात लोकशाही समाजवादाच्या माध्यमातून लोककल्याणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राज्यमध्ये कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांचे वाटप झाले, त्यामुळे राज्याचा खर्च वाढला. मात्र, उत्पन्नाचे योग्य मेळ नसल्याने राज्याच्या वित्तीय परिस्थितीत घसरण सुरु झाली.

प्रस्तावना :

सदरचा शोधनिबंधात अविशेष वर्गातील (Non-Special Category State) 15 राज्यांपैकी एका राज्याच्या - 'महाराष्ट्र राज्याच्या वित्तीय परिस्थितीचा आढावा' घेतला गेला आहे.

हा आढावा घेत असताना अभ्यासाचा कालावधी 1992 ते 97, 1998 ते 2003 व 2003-04 ते 2009-10 असा घेतला आहे. यात 1992 ते 97 हा कालावधी उच्च वृद्धीचा, 1998 ते 2003 हा वृद्धीदर कमी होतानाचा व राज्याची वित्तीय परिस्थितीत घसरण दर्शवणारा व 2003-04 ते पुढे हा कालावधी वित्तीय घसरण विविध उपायांनी रोखणारा आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंध तीन भागांमध्ये विभागला आहे. पहिल्या भागात देशांतर्गत व राज्यांतर्गत वित्तीय परिस्थितीची निर्देशक गुणोत्तरांचा केवळ परामर्श आहे. दुसरा भाग हा 1992 - 97 व 1998 - 2003 या काळातील महाराष्ट्राच्या वित्तीय परिस्थितीचा अभ्यास व कारणे यांच्याशी संबंधित आहे. तर तिसरा भाग हा केंद्राने व राज्याने स्विकारलेल्या जबाबदारी व अंदाजपत्रकीय व्यवस्थापन कायदा 2003 नंतरचा म्हणजे 2003 ते 2010 या कालावधीशी संबंधित आहे.

1) अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अ) वित्तीय परिस्थितीच्या निर्देशकांची केवळ तोंडओळख करून देणे.

ब) निर्देशकांच्या आधारावर 1992-97 ते 1998-2003 या काळात राज्याच्या घसरणाऱ्या वित्तीय परिस्थितीचा व कारणांचा अभ्यास करणे.

क) निर्देशकांच्या आधारावर 2003-04 ते 2009-10 या काळात सुधारणाऱ्या वित्तीय परिस्थितीचा आढावा घेणे.

2) अभ्यासाचे गृहित :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा 'महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय परिस्थिती सुधारत असून राज्य, कर्जभारित राज्याच्या यादीतून प्रभावीपणे बाहेर पडत आहे' या गृहितावर आधारित आहे.

3) संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णतः दुय्यम माहिती स्रोतावर आधारित असून, त्यासाठी वित्त-आयोगाचे अहवाल, सांख्यिकीय अहवाल, प्रकाशित व अप्रकाशित शोधनिबंध यांचा वापर केला आहे. त्याचप्रमाणे वापरलेले निर्देशक हे वित्त आयोगाच्या अहवाल व अंदाजपत्रकीय व्यवस्थापन कायदा, 2003 च्या शिफारशीवर आधारित आहे.

भाग - 1

देशांतर्गत व राज्यांतर्गत वित्तीय परिस्थितीचे निर्देशक

1. कर्ज व राज्यांतर्गत यांचे गुणोत्तर (D@GSDP) : एकूण कर्जाचे राज्यांतर्गत उत्पन्न यांचे गुणोत्तर हे 35 टक्के पर्यंत असावे. ती कर्जाची सुसह्य मर्यादा आहे. यांचे वाढणारे गुणोत्तर राज्याची घसरती वित्तीय परिस्थिती व आशाश्वतता याचे निर्देशक मानले जाते. त्याचप्रमाणे उत्पन्न व खर्चाचा मेळ यांचे व्यवस्थापन योग्य नाही. हे यावरून दिसून येते.

2. एकूण वित्तीय तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर (GFD/ GSDP) : ज्या राज्याचे हे गुणोत्तर वाढते आहे. त्यांनी राज्यांतर्गत कर्ज कमी

Please cite this Article as : Nirmal D. Bhalerao and Lata D. Dhene , महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय परिस्थिती : एक आढावा : Golden Research Thoughts (Oct. ; 2012)

करण्याचा प्रयत्न केला पाहीजे. कारण वाढत्या वित्तीय तुटीचे प्रमाण हे वाढते कर्ज दर्शवते. त्याचबरोबर ते वाढता खर्च व राज्याचे स्वतःचे उत्पन्न स्रोत कमी आहेत. यांचे घातक आहे.

3.प्राथमिक तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी असणारे गुणोत्तर (PD/GSDP) : हे गुणोत्तर राज्यांवर असणारा वास्तविक वित्तीय दबाव दर्शवते. ज्यायोगे राज्याचा व्याजापोटी होणारा खर्च निर्देशित होतो. राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी एकूण वित्तीय तुटीचे प्रमाण सुधारण्यासाठी एक पूर्वअट म्हणजे प्राथमिक तूट कमी करणे हे होय.

4.व्याजाचे व महसुली प्राप्तीशी गुणोत्तर (IP / RR) : हे गुणोत्तर एकूण महसुली प्राप्तीपैकी व्याजाच्यापोटी होणारा खर्च दर्शवते. वाढते गुणोत्तर शासनाचा महसुल व महसुलेतर प्राप्ती कमी आहे व या मार्गांनी शासन उत्पन्न मिळवण्यास सक्षम नाही असे दर्शवते. तसेच केंद्राकडून होणारे हस्तांतरण अपुरे असून राज्य कर्जाक मार्गाने आपल्या गरजा भागवत आहे असे यावरून स्पष्ट होते.

5.व्याजाचे राज्याच्या स्वतःच्या महसुली प्राप्तीशी गुणोत्तर(फ्रॅक्) : राज्याच्या स्वतःच्या महसुली प्राप्तीशी वाढणारे व्याजाचे गुणोत्तर जास्त असेल तर राज्यांतर्गत कर्जाचे उत्पन्नाशी गुणोत्तर वाढते. हे गुणोत्तर राज्य वित्तीय स्वायत्तता उपभोगू शकत नाही याचे घातक आहे.

6.व्याजाचे एकूण खर्चाशी गुणोत्तर (IP/TE) : हे वाढते गुणोत्तर वाढत्या व्याजरकमा व सापेक्षतेने घटणाऱ्या उत्पादक खर्चाचे निर्देशक आहे. तसेच राज्याच्या वित्तीय विवेकावर ते एक प्रश्नचिन्ह आहे.

7.राज्याच्या (स्वतःच्या) महसुली प्राप्तीचे एकूण महसुली प्राप्तीशी असणारे गुणोत्तर (SOR/ TR) : हे वाढणारे गुणोत्तर स्वागतार्ह बाब असून एकूण महसुली प्राप्तीत राज्याचा स्वतःचा करवाटा वाढत आहे. हे यावरून सिध्द होते. सदरचे गुणोत्तर हे राज्याच्या स्वायत्तता व स्वातंत्र्याचे निर्देशक दिसत आहे.

8.महसुली तुटीचे एकूण वित्तीय तुटीशी असणारे गुणोत्तर (RD/GFD) : महसुली तुटीचे वाढते प्रमाण, राज्य सरकार त्यांचे मौल्यवान कर्ज स्रोत हे चालू / उपभोग खर्च भागवण्यासाठी वापरत आहे व उत्पादक गुंतवणुकीस राज्य अकार्यक्षम ठरते आहे हे दर्शवते. यावरून राज्याच्या वित्तीय तुटीची गुणवत्ता ठरते. या दोन्ही तुटींचे एकमेकांशी असणारे गुणोत्तर, वाढत असेल तर याचा अर्थ राज्य कर्ज सापळ्यात अडकण्याची शक्यता जास्त आहे.

वरील निर्देशकांचा वापर करून महाराष्ट्र राज्याच्या वित्तीय शाश्वततेचा सन 1992 ते 2003 या कालावधीत घेतलेला आढावा तक्ता क्रमांक 1 वरून स्पष्ट होईल.

भाग - 2

तक्ता क्र. 1

महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय परिस्थिती दर्शवणारी गुणोत्तरे (टक्केवारी मध्ये)

अ.क्र.	गुणोत्तरे	१९९२-९७	९८-२००२	९८-२००३
१	कर्ज राज्यांतर्गत उत्पन्न	१४.१	२४.९	—
२	एकूण वित्तीय तूट / राज्यांतर्गत उत्पन्न	२.६	४.२	—
३	प्राथमिक / राज्यांतर्गत उत्पन्न	१.१	२.०	—
४	महसुली तूट / एकूण वित्तीय तूट	२१.०	—	६३.१
५	व्याज प्रदाने / महसुली प्राप्ती	१३.५	—	१९.६
६	व्याजप्रदाने / राज्याचे स्वतःचे महसुली उत्पन्न	१६.६	—	२३.०
७	व्याजप्रदाने / एकूण खर्च	१०.६	—	१३.९
८	राज्याचे स्वतःचे महसुली उत्पन्न / एकूण महसुली प्राप्ती	८१.२	—	८५.१

(संदर्भ -Fiscal sustainability of debt of states - Report submitted to the 12th FC M on May 2004 By dholakia Mohan - Karan वरून संकलित)

महाराष्ट्र राज्यात कर्जाचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर 1992-97 मध्ये 14.1 होते जे 1998-2002 मध्ये 24.9 ने म्हणजे जवळजवळ 9 टक्के नी वाढले. जे 15 राज्यांच्या तुलनेत सुसहय प्रमाण आहे. या कालावधीत ओरिसा राज्यात हे प्रमाण 40.8 टक्के वरून 57 टक्के झाले होते. ओरिसाच्या तुलनेत राज्य वित्तीय शाश्वततेच्या मर्यादित आहे. मात्र, तरीही राज्याला कर्ज कमी करण्यासाठी प्रयत्न करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. असे या वाढत्या कर्ज- उत्पन्न गुणोत्तरावरून दिसते.

एकूण वित्तीय तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण 1992-97 मध्ये 2.6% होते जे वाढून 1998 - 2002 मध्ये 4.2 टक्के झाले. यावरून स्पष्ट होते की राज्याचा एकूण खर्च उत्पन्नाच्या तुलनेत वाढत असून त्यामुळे कर्जाचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण वाढते आहे.

प्राथमिक तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण 1992-97 मध्ये 1.1% वरून 1998-2002 मध्ये 2.0% एवढे झाले. उच्च वृद्धीचा कालावधी व कमी वृद्धीचा कालावधी अशी तुलना वरील तुटीच्या बाबतीत केली असता, घसरत्या वृद्धी दराबरोबर 1998-2002 या काळातील कर्ज वाढून व्याजप्रदाने वाढली व प्राथमिक तूट वाढली. महाराष्ट्रा प्रमाणे सर्व 14 राज्यांची हीच परिस्थिती आहे.

1992-97 मध्ये व्याजप्रदानाचे महसुली प्राप्तीशी असणारे गुणोत्तर 13.5% होते जे वाढून 1998-2003 मध्ये 19.3% झाले. तसे पाहता, राज्याची महसुली प्राप्ती व स्वतःचे महसुली उत्पन्न कमी प्रमाण वाढल्याने कर्जाक रकमा बाजारातून उचलल्या गेल्या. त्यामुळे व्याजप्रदाने वाढून महसुली खर्च वाढला. जो महसुली प्राप्तीतून दिल्याने हे गुणोत्तर वाढते दिसले.

राज्याच्या स्वतःच्या महसुली प्राप्तीतून व्याजप्रदाने देताना त्यांचे गुणोत्तर 1992-97 मध्ये 16.6% वरून 13.0% एवढे वाढले. याचा अर्थ राज्य स्वतःच्या एकूण महसुली प्राप्तीतून 23% हिस्सा व्याजची रककम म्हणून देत आहे. व उत्पादक गुंतवणूकीसाठी राज्याला कर्ज व केंद्रसरकारवर यांवर अवलंबून रहावे लागत आहे. हे गुणोत्तर जर भविष्यातही वाढते राहिले तर राज्य वित्तीय स्वायत्तता उपभोगू शकणार नाही.

महाराष्ट्र राज्यात एकूण खर्चाचे व्याज प्रदानांशी असणारे गुणोत्तर हे 1992-97 मध्ये 10.6% वरून 1998-2003 मध्ये 13.9% झाले. याचा अर्थ महसुली खात्यावर विकासेतर बाबींवर हा खर्च झाला. अर्थात हे गुणोत्तर जर मर्यादेबाहेर नसले तरी याचा अर्थ राज्य स्वतःचे अमूल्य उत्पन्न स्रोत वाया घालवत आहे व अनुत्पादक बाबींवर खर्च करत आहे. राज्याची वाढती देयता दर्शवणारे हे गुणोत्तर आहे.

एकूण तुटीशी महसुली तुटीचे प्रमाण राज्यात 1992-97 मध्ये 21.0% होते जे वाढून 1998-2003 मध्ये 63.1 झाले. म्हणजे केवळ 11 वर्षांच्या कालावधीत हे प्रमाण तीन पटीने वाढले आहे. याचा अर्थ असाही होतो की राज्यसरकार त्यांचे मौल्यवान उत्पन्न व कर्जस्रोत उपभोग खर्च भागवण्यासाठी करत आहे व राज्य कर्जसापळात अडकण्याची दाट शक्यता आहे. कारण राज्याच्या तुटीची गुणवत्ता घसरत आहे.

राज्याला दिलासा देणारा एक घटक म्हणून राज्याच्या स्वतःच्या महसुली प्राप्तीचे एकूण महसुली प्राप्तीशी असणारे गुणोत्तर 81.2: वरून 1998-2003 मध्ये 85.1% एवढे झाले. अर्थात ही सरासरी कमी गतीने वाढत असली तरी राज्याला भविष्य काळात केंद्रावर, केंद्रसरकार व कर्जावर कमी प्रमाणात अवलंबून राहिल अशी आशा करण्यास वाव आहे. त्याचप्रमाणे राज्याचे स्वतःच्या वित्तीय साधनावर प्रभावी नियंत्रण असून राज्य त्यामुळे भविष्यात नक्कीच वित्तीय स्वातंत्र्य व शाश्वतता उपभोगेल.

थोडक्यात वरील घटकांचा अभ्यास केल्यास तुलनात्मक कालावधीत महाराष्ट्र राज्याच्या वित्तीय परिस्थिती बाबत पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येईल.

1. उच्च वृद्धीचा कालावधी (1992-97) व कमी वृद्धीचा कालावधी (1998-2003) लक्षात घेता नंतरच्या काळात वित्तीय घसरणीची सुरुवात दिसते.
2. ही घसरण मुख्यत्वे राज्यांच्या उच्चदराने वाढणारा खर्च व अपर्याप्त प्राप्ती यांचा मेळ न बसल्याने झाली आहे.
3. कमी वृद्धीचा कालावधीत वृद्धीचा व उत्पन्न वाढीचा वेग मंद असल्याने राज्याच्या स्वतःच्या खर्चाची मर्यादा राखता आली नाही.
4. वरील आठ घटकांआधारे पाहिल्यास महाराष्ट्राच्या बाबतीत निरपेक्षपणे ही वित्तीय परिस्थितीत घसरण सुरु आहे.
5. सापक्षतेने व निरपेक्षपणे ही परिस्थिती पटकन आटोक्यात यरू शकते. त्यासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज आहे.

महाराष्ट्राच्या वित्तीय घसरणीची कारणे :-

राज्याने सिंचन योजनेसाठी, रस्ते बांधणीसाठी मोठया प्रमाणात 90 च्या दशकात अंदाजपत्रकेतर उसनवारीचा आश्रय घेतला त्यासाठी विशेष हेतू साधनांचा (SPVs) चा वापर केला गेला.

- 1) केंद्र शासनाच्या कर्जाव्यतिरीक्त राजयशासनाच्या विविध महामंडळांनी - महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, कृष्णा खोरे विकास महामंडळ व सिंचन मंडळ यांनी मोठया प्रमाणात कर्जरोखे उभारले. त्यापैकी काही महामंडळांना निधीचा मिळण्याची अपेक्षा व नियोजन नसताना राज्य शासनाने केवळ या कर्जांना हमी दिली नाही तर कर्ज परतफेडीची जबाबदारी स्विकारली. तसेच मूळ ठरलेल्या कालावधीत पूर्ण न झाल्याने कर्जांचे ओझे वाढतच गेले.
- 2) उदारणार्थ :- महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ 1999-2000 पर्यंत राज्याच्या अनुदानावर जगत होते. दामोळ प्रकल्प अस्तित्वात आल्यावर 2000-01 मध्ये या मंडळाची तुट 1,149 कोटी इतकी झाली. त्याचप्रमाणे उत्पादन खर्चापेक्षा वीज पुरवठा शुल्क कमी होते म्हणून त्यापासून फायदा न होता नुकसान होत होते जे राज्याला सहन करावे लागले.
- 3) 1993-94 पर्यंत महाराष्ट्र कापूस एकाधिकार योजनेत फायदा होता. मात्र 1994-95 नंतर घसरणाऱ्या बाजार किंमती व वाढते बाजारभाव यामुळे नफा कमी होत गेला व 2000-01 मध्ये एकूण 28,000 कोटींचे नुकसान महाराष्ट्र राज्य कापूस संघास झाले. या योजनेचा फायदा शेतकऱ्यांना होण्याऐवजी मध्यस्थ व्यापारी व वित्तीय संस्थांनाच जास्त झाला. (जागतिक बँक 2002) त्याचा बोजा राज्यावर पडला.
- 4) सहकारी साखर कारखाने राज्याच्या वित्तीय परिस्थितीला ग्रहण लावण्यास कारणीभूत ठरले. ग्रामीण विकास हे सहकारी कारखान्यांना आधार देण्याचे एक उद्दिष्ट होते. मात्र राज्यात आजारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढत गेली. याला कारण म्हणजे योग्य खर्च - नफा विश्लेषणाचा अभाव व अनुदानांसाठी राजकीय हस्तक्षेप सन. 2003-04 मध्ये राज्याने 51 साखर कारखान्यांच्या वतीने रु. 39.57 कोटी रु. कर्ज परतफेड केली आहे.
- 5) दरवेळी राज्याच्या विकास कामासाठी कर्ज काढावे लागले. कारण राज्याच्या महसुली जमेतून बराचसा खर्च पगार, निवृत्तीवेतन, व्याजप्रदाने व दैनंदिन खर्च यांवर केला जातो. जो अनुत्पादक खर्च म्हणून केला जातो. अर्थात यात राज्यांनी मितव्ययता आणणे आवश्यक आहे.
- 6) राज्याचे स्वतःचे महसुली उत्पन्न वाढीला मर्यादा निर्माण झाल्या. घटकराज्यांकडे कर लावण्यासाठी जे विषय सुपुर्त केले आहेत. त्याचा जास्तीत जास्त परिणाम ग्रामीण जनतेवर होतो. उदा. जमीन महसुल, शेती उत्पन्नावरील आयकर इ. ग्रामीण मतदारांचा रोष नको म्हणून राज्यकर्त्यांनी हे कर न लावल्याने केंद्रावर राज्य अवलंबून राहिले.
- 7) केंद्राकडून राज्याकडे पैशाचा ओघ कायदेशिर बंधनकारक पैशाचे हस्तांतर, नियोजनाखाली देण्यात येणारे अर्थसहाय्य, ऐच्छिक मदत या स्वरूपात येतो. वाढत्या कर उत्पन्नावरोबर लोकसंख्या वाढल्याने कल्याण व विकासाच्या जबाबदाऱ्या घटक राज्यांकडे सोपवल्या गेल्या. त्यामुळे खर्च वाढला मात्र केंद्राकडून अनुदान कमी झाले. त्यामुळेच खर्चाचा उत्पन्नाशी सांगड न बसल्याने तूट निर्माण होऊन राज्याची वित्तीय परिस्थिती घसरली.
- 8) याबरोबर भांडवली उत्पन्नातून महसुली तूट भागवणे, कर्जाचा वापर उत्पादक गुंतवणूकीसाठी न करणे, अंदाजपत्रकीय प्रक्रीयामध्ये अपारदर्शकता, दफ्तरदिरंगाई, नोकरशाही, भ्रष्टाचार यामुळे ही याकाळात राज्याची वित्तीय घसरण सुरु झाली.

भाग - 3

महाराष्ट्र राज्यातील वित्तीय परिस्थितीतील सुधारणा (वर्ष 2003 नंतर).

राज्याच्या ढासळत्या वित्तीय शाश्वततेचा उहापोह 11 व्या वित्तआयोगाच्या काळात केला. परिस्थिती बिघडण्यासाठी कारणे शोधली केली व सुधारणा करण्यासाठी काही कायदे व धोरणे राबवली गेली त्यामुळे व वित्तीय जबाबदारी व अंदाजपत्रकीय व्यवस्थापन 2003 नंतरचा काही काळ वगळता राज्याची वित्तीय परिस्थिती सुधारण्याकडे वाटचाल सुरु झाली.

11 व्या वित्तआयोगाने वित्तीय जबाबदारी मसुदा (Fiscal Responsibility Bill) व सामाजिक जबाबदारी मसुदा (Social Responsibility Bill) आणले. त्यानुसार वित्तीय जबाबदारी व अंदाजपत्रकीय व्यवस्थापन कायदा 2003 (FRBM) अस्तित्वात आला. कायद्यातर्गत महाराष्ट्र राज्याने 'मध्यम मुदतीचा राजकोषीय धोरणाचे' (MTFP) अवलंबित्व केले. त्यानुसार राज्याच्या वित्तीय परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी खालील चार वित्तीय निर्देशकांत सकारात्मक सुधारणा महत्वाच्या मानल्या गेल्या.

1. महसुली तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर (RD/GSDP)
2. एकूण वित्तीय तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर (GFD/GSDP)
3. महसुली प्राप्तीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर (RR/GSDP)
4. एकूण देयतांचे (कर्जाचे) राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी गुणोत्तर (D/GSDP)

महाराष्ट्र राज्यात 2003 नंतर वरील घटकातील सुधारणा व बदलाच्या प्रवृत्ती खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होतील

. हया प्रवृत्ती आणखी स्पष्ट व्हाव्यात म्हणून राज्यांच्या स्वतःच्या करप्राप्तीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण, महसुली खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण व भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण यांचा समावेश या निबंधात केला आहे.

तक्ता क. 2
महाराष्ट्र राज्याचे वित्तीय निर्देशक (टक्केवारीमध्ये) वर्ष 2003-2004 ते 2011-2012

अ. क्र.	वर्ष	महसुली तुट/उत्पन्न	वित्तीय तुट/उत्पन्न	एकूण महसुली प्राप्ती/उत्पन्न	राज्याची स्वतःची करप्राप्ती/उत्पन्न	महसुली खर्च/एकूण खर्च	भांडवली खर्च/एकूण खर्च	कर्ज/उत्पन्न
१	२००३-०४	-२.४४	-५.२६	१०.०९	७.३९	६०.६६	३९.३३	३१.३७
२	२००४-०५	-२.६०	-४.८२	१०.६२	७.९२	६६.९८	३३.०९	३२.२४
३	२००५-०६	-०.८८	-४.०२	११.०४	७.६४	७२.२४	२७.७५	३३.३३
४	२००६-०७	०.१६	-२.२३	१२.०२	८.९१	७८.१९	२१.४०	३१.०६
५	२००७-०८	३.१८	०.४२	११.७२	७.००	७८.८१	२१.१८	२०.९७
६	२००८-०९	०.७४	-१.८५	१०.७५	६.८८	७५.९७	२४.०२	२१.२४
७	२००९-१०	-०.८९	-२.९०	९.६४	६.५६	७८.३४	२१.६५	२०.१३
८	२०१०-११	-०.०६	-१.८३	१०.२४	७.२९	-	-	१९.६५
९	२०११-१२ (अंदाज)	०.००	-१.९४	१०.३६	७.१३	-	-	१९.३४

संदर्भ संकलित-

1. State Finances – A study of budgets by RBI, Year 2006-07, 2011-12
2. Data Book for DCH: 10 April 2012
3. Monthly economic digest July, 2007 Pg 25
4. Fiscal regulation and expenditure pattern in Maharashtra by Sanjay Rode 2010 राज्यातील महसुली तुट व वित्तीय तुट यातील बदल
1. वर्ष 2003-2004 हा कालावधी महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय जबाबदारी व राजकोषीय व्यवस्थापन कायदा 2003 (FRBM Act 2003) लागू होण्याआधी आहे. कालावधीमध्ये वित्तीय तुट ही 5.26% वरून 8.82% इतकी झाली तर महसुली तुटीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण 2.44% वरून - 2.60% इतके घटले.
2. 2005 नंतर मात्र दोन्ही तुटींच्या संदर्भात FRBM कायद्याप्रमाणे ठरलेली उद्दिष्टे गाठण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरु राहिली.
3. वर्ष 2005-2006 मध्ये महसुली तुट 0.88% इतकी होती मात्र 2006-2007 या वर्षात महसुली अधिपत्ती 0.16% होते जे वाढून 2007-2008 मध्ये 2.18% इतके झाले. 2008-2009 मध्ये हे अधिपत्ती 0.74% मात्र 2009-2010 या कालावधीत पुन्हा 0.89% एवढी तुट निर्माण झाली. 2011-2012 च्या अंदाजानुसार ती शून्य टक्कांवर आणली जाईल असा अंदाज आहे.
4. वित्तीय तुटीच्याबाबतीत 2005-2006 वर्षात ही तुट 4.02% होती जी 2006-2007 मध्ये जवळ जवळ निम्म्यावर म्हणजे 2.23% इतकी झाली. 2007-2008 या कालावधीत 0.42% इतके महसुली अधिपत्ती होते जे 2009-2010 ला 2.90% तुटीत परावर्तित झाले. जी तुट 2010.11 ला 1.83% होती ती 2011-2012 मध्ये - 1.94% होण्याची चिन्हे आहेत.
5. थोडक्यात महसुली तुट 2005 नंतर कमी कमी होत आहे. तर वित्तीय तुटीत चढउतार होत आहे. मात्र परिस्थिती 2001-2005 च्या तुलनेत 2005-2010 मध्ये समाधानकारक आहे. वर्ष 2006-2007 ते 2008-09 या काळात अधिपत्ती हे महसुली प्राप्तीतील वाढ तसेच खर्च समायोजन व महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरणाचे फलित आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण महसुली प्राप्ती व स्वतःच्या कर प्राप्तीतील प्रवृत्ती :

राज्याच्या महसुली प्राप्तीचे राज्यांतर्गत उत्पन्नांशी गुणोत्तर 2003-2004 ते 2006-2007 मध्ये वाढत गेले. त्याचप्रमाणे राज्याच्या स्वतःच्या करप्राप्तीचा उत्पन्नाशी वाटाही या कालावधीत 7.39% वरून 8.91% एवढा झाला. एकूण वाढती महसुली व राज्याची स्वतःची वाढती करप्राप्ती ही कर दर रचनेतील बदलांचा परिणाम व करांचा प्राप्तीतील वाढणारा वाटा दर्शवतात.

- 1) महसुली प्राप्तीतील काही करांचे योगदान खालीलप्रमाणे आहे.
- अ) जमीन कर - वर्ष 2003-2004 या कालावधीत या कराचे एकूण राज्यांतर्गत करांशी प्रमाण 1.42% होते ते 2009-2010 मध्ये 1.1% झाले.
- ब) विक्री कर/ मूल्यवर्धित कर: या करापासून राज्याला सर्वात जास्त महसुली प्राप्ती होतो. राज्यात सध्या विक्री कराऐवजी मूल्यवर्धित कर लागू आहे. मूल्यवर्धित कराचे दर राज्याच्या विविध भागात, विविध वस्तूवर वेगवेगळे आहेत. या कराचा वाटा 2003-2004 मध्ये 60.4% होता जो

2009-2010 मध्ये 52.96% वर आला. राज्याचे दरडोई उत्पन्न वाढल्यास या करापासूनचे उत्पन्न वाढू शकते.

क)अबकारी कर- या कराचा वाटा महसूलात 2003-2004 मध्ये 9.22% होता जो वाढून 2009-10 मध्ये केवळ 9.41% एवढा झाला.

ड)मोटार कर व वाहतूक कर-2003-2004 मध्ये यापासून उत्पन्न 0.92% वरून 2009-10 मध्ये 1.30% झाले.

इ)वीज शुल्क- 2003-2004 मध्ये यापासूनचे उत्पन्न 2.50% होते ते वाढून 2009-2010 मध्ये 5.88% झाले.

वरीलप्रमाणे राज्यात करापासूनचे उत्पन्न दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही वाढ संध असली तरी स्वागतार्ह आहे. वरील करांचे दर वाढवून राज्याने मागील चुकीची सुधारणा केली.

2)वर्ष 1993-1994 मध्ये राज्याच्या एकूणमहसूली उत्पन्नात कर उत्पन्नाचा वाटा 59.26% होता व करेतर उत्पन्नाचा वाटा 18.35 होता. अनुदानांचा वाटा 10.52% होता. 2003-2004 मध्ये कर उत्पन्नांचा वाटा 70.17% व करेतर उत्पन्नांचा वाटा 10.16% झाला. मात्र 2008-2009 मध्ये कराचा वाटा 64.9% झाला. तसेच वर्ष 2006 ते 2009 या काळात महसूली खात्यावर अधिक्य होते. याचाच, अर्थ कर उत्पन्नांचा वाटा वाढत असून, करेतर उत्पन्न व अनुदाने घटत आहे व राज्य स्वायत्त होत आहे.

राज्याची महसूली खर्चाची प्रवृत्ती

राज्याचा महसूली खर्च हा विकास व विकासेतर बाबींवर केला जातो. विकास बाबींमध्ये सामाजिक सेवांवर आर्थिक सेवांवर व स्थानिक संस्थांना केला जाणारे अनुदानाचा समावेश होतो.

वर्ष 2003-04 ते 2009-2010 या कालावधीत विकास खर्चाबाबतीतील प्रवृत्ती.

अ) सामाजिक सेवा खर्च

1)शैक्षणिक, बाबींवर खर्च तुलनेने कमीझाला. (22%-20%)

2)आरोग्य व कुटूंब कल्याण खर्च कमी झाला.

3)पाणीपुरवठा, स्वच्छता, घरबांधणी, नगरविकास या बाबींवर खर्च 2004-2005 ते 2008-2009 मध्ये वाढला व 2009-2010 मध्ये कमी झाला.

4)माहिती प्रसारण बाबींवर खर्च खाली आला.

5)मागासवर्गीय कल्याण खर्च निम्न्याने कमी झाला.

6)सामाजिक कल्याण, कुपोषण बाबींवर खर्च कमी झाला

7)राज्यात 2003-04 मध्ये सामाजिक सेवांवरचा खर्च 17% होता जो 2009-10 मध्ये 31.45% नी कमी झाला.

ब)आर्थिक सेवा खर्च

आर्थिक सेवांवर म्हणजे शेती व पूरक व्यवसाय, ग्रामीण विकास सिंचन, पूरनियंत्रण, वीज, वाहतूक दळणवळण याबाबींवर खर्च वाढला तर विशेष विभाग कार्यक्रम, खनिज व उद्योग संशोधन, तंत्रज्ञान, पर्यावरण यावर खर्च कमी झाला तसेच, स्थानिक संस्थांना दिला जाणाऱ्या अनुदानामध्ये घट झाली.

आर्थिक सेवांवरचा खर्च 13.78% वरून 30.98% इतका झाला. एकूणच 2003-2004 ते 2009-2010 या कालावधीत महसूली खात्यावर विकास खर्च 53.6% वरून 63.49% ने म्हणजे 10% वाढला. जी स्वागतार्ह बाब आहे.

क)महसूली खात्यावरचा विकासेतर खर्च हा 2003-2004 ते 2009-2010 या कालावधीत 46.43% वरून 36.50% ने म्हणजे जवळजवळ 10: नी कमी झाला. महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी 2008-2009 नुसार मजुरी, निवृत्तीवेतन, लक्षणीय रीत्या कमी झाल्या त्यातच चढ-उतार कायम आहे. व्याजाच्या बाबतीत मात्र महसूली प्रमाण 2003-2004 मध्ये 19.98% होते ते 2009-2010 मध्ये 15.78% वर आले. तर 2011-2012 च्या अंदाजानुसार हे प्रमाण 14.9% होईल

ड)सामान्य सेवांवरचा खर्च कमी होवून प्रशासकीय सेवा यांवर खर्च वाढला. (6 व्या वित्त आयोगामुळे) प्रशासकीय सेवांवरचा खर्च 7.93% वरून 10.34% झाला. निवृत्ती वेतनांवरचा खर्च 2006-07 ला 6.7% होता तो 2010-1011 मध्ये 10.1% झाला. तर 2011-2012 मध्ये अंदाजे हा खर्च 9.4% होईल राज्याच्या इतर खर्चांमध्येही म्हणजे निवृत्ती वेतन, मजुरी, व्याज वगळता होणारा खर्च वर्ष 2006-2007 मध्ये 41.4% होता जो घटून वर्ष 2010-2011 मध्ये 37.2% झाला व 2011-2012 च्या अंदाजानुसार तो 35.6% होईल.

इ)थोडक्यात वर्ष 2003-2004 मध्ये एकूण महसूली खर्च जो 60.66% होता तो 78.38% इतका वाढला. मात्र विकास कामांवर केला जाणारा खर्च हा विकासेतर कामांवर केल्या जाणाऱ्या खर्चापेक्षा जास्त आहे.

तरीही राज्याने सामाजिक बाबींवरचा खर्च वाढल्यास भविष्यकालीन उत्पन्नाची ती एक उत्तम तरतूद होईल.

महाराष्ट्र राज्याच्या भांडवली खर्चातील प्रवृत्ती

राज्याचा भांडवली खर्च हा वर्ष 2003-04 मध्ये 39.33% होता. जो 2009-2010 मध्ये 21.65% इतका खाली आला.

रिझर्व्ह बँकेनुसार हा खर्च 2004-08 राज्यांतर्गत उत्पन्नाच्या 1.9% होता जो 2009-10 ला तेवढाच राहिल व 2010-2012 नुसार 1.8% असेल. रिझर्व्ह बँकेच्या निश्कर्शानुसार राज्याच्या खर्चाची गुणवत्ता राखण्यासाठी हा खर्च वाढवला पाहिजे.

भांडवली खर्चात विकास खर्च हा 2003-2004 मध्ये 36.49% होता. जो वाढून 2009-2010 मध्ये 74.52% झाला. याउलट, विकासेतर खर्च जो 2003-2004 मध्ये 63.50% होता. 2009-2010 मध्ये 25.47% इतका कमी झाला. विकास खर्चांमध्ये आर्थिक विकासासाठीचा खर्च सामाजिक विकास खर्च इ. खर्च वाढता आहे. व कर्जाक रकमा देण्याचे प्रमाण कमी होत आहे.

महाराष्ट्र व देश पातळीवर भांडवली खात्यात प्रवृत्ती अशी होती की, भांडवली खर्चापेक्षा, भांडवली उत्पन्न वाढत आहे व हे वाढणारे

उत्पन्न महसूली खात्यातील तूट भागविण्यासाठी वापरले जाते, जे निश्चितच चुकीचे आहे. याला अपवाद म्हणजे 2006 व 2009 हा कालावधी जेथे महसूली खात्यावर अधिक होते. कारण महसूली उत्पन्न त्यातही राज्याचे स्वतःच्या करापासूनचे उत्पन्न वाढत होते.

वाढता भांडवली विकास खर्च नवीन मालमत्ता निर्माण करत असल्याने होणारा खर्च उत्पन्नाच्या दृष्टीने लाभदायक ठरतो.

महाराष्ट्र राज्यातील कर्ज प्रवृत्तीतील बदल महाराष्ट्रात वर्ष 2003-2004 या कालावधीत कर्जाचे उत्पन्नाशी प्रमाण 31.37% होते. जे 2007-2008 मध्ये 20.97 झाले. 2008-2009 मध्ये वाढून 20.13 झाले तर 2010-2011 मध्ये 19.65 एवढे खाली आहे. 2011-2012 च्या अंदाजानुसार ते 19.34: होईल.

एकूण कर्जाचे राज्यांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण 35% असल्यास राज्याची वित्तीय शाश्वतता आज अबाधित मानावी लागेल. कारण, आजचे हे प्रमाण 19.65% आहे. यावरून महाराष्ट्राची कर्जाऊ परिस्थिती सुधारत आहे हे स्पष्ट होते. याची काही कारणे पुढीलप्रमाणे—

1) महाराष्ट्र राज्याने सन 2003-2004 पासूनच कर्ज पुनर्रचना सुरु केली. इतर राज्यांप्रमाणे शासनाने 'कर्ज अदलाबदल' (debt swap) सुरु केली. ज्यात जास्त मूल्याचे कर्ज हे कमी मूल्याच्या कर्जाशी अदलाबदल केले गेले. त्यामुळे व्याजाच्या रकमांमध्ये मोठया प्रमाणात बचत झाली. 2001-2002 ते 2006-2007 या काळात कर्जावरील सरासरी खर्च हा 12: ने कमी होवून 9.3: वर आला. तसेच अंदाजपत्रक उसनवारीचे व अंदाजपत्रकेतर उसनवारीचे दृढीकरण 2001-2002 पासून केले गेले व 2005-2006 पासून अंदाजपत्रकेतर उसनवारी थांबवली गेली. त्याचा परिणाम कर्ज बोझा कमी झाला.

2) या व्यतिरीक्त राज्याच्या कर्जाऊ परिस्थितीत झालेल्या सुधारणा इतर निर्देशांकाद्वारे ही दाखवता येतील. जसे राज्याच्या कर्जसाठयाचे महसूली प्राप्तीशी असणारे प्रमाण 2005-2006 मध्ये 256% होते ते 2007-2008 मध्ये 211% झाले. महसूली प्राप्तीशी कर्जसेवा शुल्क प्रमाण हे 2005 मध्ये 36% होते ते 2007-2008 मध्ये 29% झाले. तर व्याज प्रदानांचे महसूली प्राप्तीशी प्रमाण 18.7% झाले वरील घटकांच्या अभ्यासावरून असा निष्कर्ष काढता येईल की,

- 1) राज्याने 2003-2004 ते 2009-2010 या काळात महसूली तूट व वित्तीय तूट प्रभावीपणे खाली आणली.
- 2) राज्याची एकूण महसूली प्राप्तीत राज्याच्या स्वतःच्या कराचा वाटा वाढत आहे. ही उल्लेखनीय बाब आहे.
- 3) राज्याच्या महसूली खर्चाला आळा घालण्याची व भांडवली खर्च (उदा. वेतन, पेंशन) मुख्यत्वे विकास खर्च वाढविण्याची अजूनही गरज आहे.
- 4) महसूली खर्चात विकासेतर बाबींवर खर्च कमी होत आहे व आर्थिक सेवांवर खर्च वाढत आहे, जी उल्लेखनीय बाब आहे.
- 5) 2008-2010 या कालावधीत आर्थिक मंदीमुळे काही घटकांमध्ये नकारात्मक घसरणी दिसल्या.
- 6) राज्यात कर्जाचे उत्पन्नाशी प्रमाण प्रभावीपणे कमी होत आहे.
- 7) वित्तीय जबाबदारी व अंदाजपत्रकीय व्यवस्थापन कायदा, मध्ये मुदतीचे राज्यकोषीय धोरण, कर्ज अदलाबदल इ. मुळे महाराष्ट्र राज्य कर्जभारीत राज्यांच्या यादीतून प्रभावीपणे बाहेर पडत आहे.

LIST OF ABBREVIATIONS

GSDP	-	Gross State Domestic Product.
D	-	Debt
RD	-	Revenue Deficit
PD	-	Primary Deficit
GFD	-	Gross Fiscal Deficit
RR	-	Revenue Receipts
SOR	-	States Own Revenue
IP	-	Interest Payment
FRBM	-	Fiscal Responsibility & Budgetary Management
MTFP	-	Medium Term Fiscal Policy
TE	-	Total Expenditure
TR	-	Total Revenue
SPVs	-	Special Purpose Vehicle

संदर्भसूची

1. Lavani mala (July 2005) Monthly economic Digest, Pg. No. 25 to 28.
2. Dholakia- Mohan- Karan (May 2004), "Fiscal Sustainability of debt of States" Report Submitted to the Twelfth Finance Commission.
3. Rode Sanjay (December 2010) 'Fiscal Regulation and Expenditure Pattern in Maharashtra State' (Research Paper).
4. Pethe Abhay and Lavani Mala Fiscal Situation in Maharashtra: An Assessment A Critique and some policy suggestions (working paper no. 28)
5. Dr. J. F. Patil (2005) States indebtedness in India A fiscal bane for Indian polity.
6. धेंडे- आदक (2005) महाराष्ट्र राज्याची ऋणग्रस्तता- स्वरूप, कारणे उपाययोजना.
7. Indian Public Finance Statistics (2010-2011)
8. State Finances- A study of budgets by RBI (2006-07 and 2011-2012).
9. Report of the Eleventh Finance Commission (For 2000-2005) June 2000
10. Databook for DCH- 10 April 2012.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net